

Bart De Graeve

Master Geschiedenis

Masterproef

Promotor: Professor Dr. Marnix Beyen

Meer dan 'Kiezersfabrieken'?

De bekwaamheidskiezersbonden als emanciperende politieke factor in
grote en kleine Vlaamse steden (1883-1893).

Academiejaar 2008-2009

Aantal woorden: 10 236

Aantal woorden: 8498
(exclusief voetnoten)

Inhoudstafel

1 Inleiding.	p 1
2 De ‘ <i>Loi des Capacitaires</i> ’, een voorgeschiedenis.	p 3
3 Politieke verenigingen en de nieuwe kiezers: het ontstaan van ‘ <i>kiezersfabrieken</i> ’?	p 5
4 De bekwaamheidskiezersbonden: een uiting van electorale verzuiling?	p 7
4.1 De katholieke zuil.	p 10
4.2 De liberale zuil.	p 13
5 De strijd tussen de ‘ <i>onbekwaamheidskiezers</i> ’ en de ‘ <i>papegaaikens</i> ’.	p 18
6 In Vlaanderen Vlaamsch? Taalgebruik en strijdlustige propaganda ‘ <i>op den buiten</i> ’.	p 20
7 Besluit.	p 25
8 Bibliografie.	p 27
9 Bijlage 1: Kiesexamenresultaten in de stad Antwerpen (1885-1893).	p 32

1 Inleiding

De bekwaamheidskiezersbonden waren het kind van de ‘*Loi des capacitaires*’ van 24 augustus 1883. Deze wet duikt in de historiografie vaak op als slechts een voetnoot in de grote geschiedenis van de algemene stemrechtbeweging. Het was echter een belangrijke breuk met het verleden. Hiermee werd in het censitaire kiesstelsel voor het eerst het principe van de capacitaire of bekwaamheidsstem geïntroduceerd die volledig los stond van de betaling van een cijns. Joseph Barthélemy, die in 1912 een totaalstudie schreef over de geschiedenis van het Belgische kiessysteem, oordeelde dan ook over deze wet: ‘*Elle a coupé le câble qui tenait l’histoire belge attachée au rivage censitaire*¹’. Om een grondwetsherziening te vermijden gold ze echter alleen voor de gemeentelijke en provinciale verkiezingen². Deze wet was meer dan een electoraal curiosum. Ze creëerde namelijk een ingrijpende nieuwe electorale realiteit. Zo steeg in haar eerste toepassing van 1884 het aantal provinciale kiezers met 44 % en dat van de gemeentekiezers met 23 %³.

De wet introduceerde een kiesexamen en rond de voorbereidingslessen hiervoor groeide een nieuw type van politieke vereniging, de bekwaamheidskiezersbond⁴. Deze Bonden zijn tot dusver historiografisch onderbelicht gebleven. Jacques Lory schreef het toonaangevende artikel over de aanloop naar de wet van 24 augustus 1883, maar maakt geen melding van hun structurele bestaan. Jan De Maeyer merkt op dat bijkomend onderzoek naar de band tussen ultramontaanse katholieken en bekwaamheidskiezersbonden ‘*wenselijk en interessant*’ is⁵. Bart D’Hondt gaat niet verder dan een opsomming van de verschillende opgerichte liberale en katholieke Bonden⁶. In de meeste licentiaatverhandelingen komen de Bonden maar aan bod voor zover ze relevant waren voor de politieke twisten in één stad. Tenslotte komt Lode Wils in enkele studies kort terug op de democratiserende rol die de Bonden zouden hebben gespeeld in de katholieke politieke beweging in Turnhout en Lier⁷.

De vraag naar de ontwikkeling en werking van deze Bonden blijft dus nog veelal onbeantwoord voor de meeste Vlaamse steden. Waren ze meer dan ‘*kiezersfabrieken*’ waar

¹ BARTHELEMY, *L’organisation du suffrage et l’expérience belge*, 193.

² NANDRIN & PUISSANT, “En avant pour le suffrage universel”, 59. en DEVOLDER, *Gij die door 't volk gekozen zijt*, 51.

³ LORY, “La question de la réforme électorale”, 273.

⁴ In de rest van de Masterproef wordt dit afgekort naar ‘Bonden’.

⁵ DE MAEYER, *De rode baron*, 171.

⁶ D’HONDT, “De verkiezingen”, 259.

⁷ WILS, “De historische verstrengeling”, 20.

‘*versche kiezers*’ uit de ‘*kleinen-burgerstand*’ als liberale of katholieke bakstenen werden gebakken⁸?

Dit is de centrale probleemstelling waar deze Masterproef een antwoord op probeert te formuleren. Gingen de Bonden niet verder dan het jaarlijks aanbieden van onderwijs cursussen om mensen tot kiezer om te turnen? Of ontstond er met het opduiken van de Bonden een nieuwe politieke actor die zijn invloed probeerde aan te wenden in de intra-en interstedelijke politieke krachtverhoudingen?

Deze vraag gaat voorbij aan wie de bekwaamheidskiezers als individuen waren, maar richt zich op de verenigingen die zich opwierpen als natuurlijke spreekbuizen. Dit sluit sterk aan bij de studie van Jon Lawrence over de Engelse politiek waarin hij onder andere op zoek gaat naar de emanciperende rol van de negentiende-eeuwse politieke partijen⁹. Volgens Henk De Smaele wordt de link tussen de ontwikkeling van partijstructuren en de electorale processen nog te weinig als uitgangspunt genomen¹⁰. Hier wordt deze link wel onderzocht, door de vraag te stellen naar het bestaan van zoiets als een dynamische electorale verzuiling. Hoe reageerden katholieken en de liberalen organisatorisch op deze belangrijke hervorming in het kiesrecht?

Hoe positioneerden de Bonden zich verder tegenover de ideologische twisten binnen hun eigen partijen? Wat voor een effect had dat op hun engagement in de bredere stemrechtbeweging? Hoe werd de levensbeschouwelijke kloof verbonden aan de groeiende kloof tussen de moderne stad en de kleinere steden? Alle Bonden moesten op al deze uitdagingen een antwoord formuleren, maar met welke taal en middelen zetten ze zich in voor deze strijd?

Ik heb activiteiten van Bonden teruggevonden voor een hele rits aan Vlaamse steden¹¹. Elk onderzoek moet echter zijn grenzen afbakenen en dus is hier gekozen om Brussel buiten beschouwing te laten. De complexe hoofdstad zocht namelijk een heel eigen weg waarin zij vooral met zichzelf bezig was.

De wel behandelde Bonden bevonden zich allemaal min of meer in de invloedssfeer van die andere twee grote Vlaamse steden, Gent en Antwerpen. De slechte overlevering van

⁸ *Het Volksbelang* 1/09/1883.

⁹ LAWRENCE, “The dynamics of urban politics”.

¹⁰ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Inleiding.

¹¹ Antwerpen, Aalst, Brussel, Boom, Berchem, Deinze, Gent, Lier, Lokeren, Leuven, Mechelen, Oudenaarde, Turnhout en Willebroek. Dit is allesbehalve een compleet overzicht.

negentiende-eeuwse politieke verenigingenarchieven maakt het zeer moeilijk om een compleet beeld te vormen van deze Bonden. De informatie van sommigen van hen gaat vaak niet verder dan één krantenartikel. Toch bieden ze een mooi inzicht in deze wijdverspreide maar weinig bekende stroming in de politiek van het laatste kwart van de negentiende eeuw.

Eerst wordt hier stil gestaan bij de voorgeschiedenis en de politiek-juridische context van de bekwaamheidskieswet. Daarna wordt er gekeken naar de eerste organisaties die gebruik probeerden te maken van de nieuwe wetgeving. Vervolgens worden de Bonden onderzocht als een onderdeel van de katholieke en liberale electorale verzuiling. Dan komt het grote twistpunt rond de bekwaamheidskiezers van rechtswege aan bod. Ten slotte wordt de vraag gesteld naar de gebruikte taal en de propagandadoeleinden.

2 De ‘Loi des Capacitaires’, een voorgeschiedenis.

Tot in het jaar 1883 werden in alle Belgische kieslokalen alleen maar kiezers opgeroepen die hun kiescijns hadden afgedragen aan de fiscus. Deze cijns gold als het bewijs voor hun economische en dus ook burgerlijke en politieke onafhankelijkheid¹². Het kiesrecht was daarmee toegankelijk voor alle Belgen maar deze fiscale vereiste verhinderde de electorale participatie van de overgrote meerderheid van de bevolking. Misschien daarom ook waren de discussies over de toepassing van het capacitaire stemrecht al aanwezig vanaf het prillste begin van de Belgische staat. Toen werd dit stemrecht echter afgeblokt door de liberalen, die de macht van de clerus in het onderwijs vreesden. Daarom verankerden ze met artikel 47 het cijnskiesstelsel constitutioneel¹³.

In de jaren 1870-71 kwam het capacitaire stemrecht voor het eerst opnieuw ernstig op de agenda van de Kamer. Hierbij werd heftig gedebatteerd over wat er moest verstaan worden onder dit vage begrip van bekwaamheid? Volstond ‘*savoir lire et écrire*’ om iemand het kiesrecht toe te kennen? Hier kwam het idee van een kiesexamen als testnorm voor het eerst opduiken. Op basis van dit examen moest dan worden vastgesteld of iemand over de nodige intellectuele bekwaamheid beschikte om een politiek onafhankelijke burger te worden¹⁴. Uiteindelijk zouden deze Kamerdebatten uitdraaien op een compromis tussen de radicale liberalen en de katholieken. De nieuwe wet deed het aantal kiezers aanzienlijk stijgen maar de

¹² ROMANELLI, “Electoral systems and social structures”, 12-13 en NANDRIN & PUISSANT, “En avant pour le suffrage universel”, 6.

¹³ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Inleiding en Hoofdstuk 1.

¹⁴ BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, 91-99.

nieuwe bekwaamheidskiezers moesten nog altijd enige vorm van kiescijns betalen¹⁵. Volgens Romain Van Eenoo werd met deze wet de politieke appetijt van de ‘*kleine burgerij*’ aangewakkerd en was vanaf dit punt hun politisering niet meer te stuiten¹⁶. In Antwerpen doken de eerste tekenen op van een liberaal democratisch verenigingsleven met onder andere de Strijdersbonden. Deze spitsten zich toe op de ‘*verheffing van de volksklassen*’ en streefden ook politieke invloed na¹⁷. Naast deze radicale agenda zou het politieke engagement van de kleine burgerij ook sterk bijdragen aan het politiek flamingantisme¹⁸. In Gent bestonden soortgelijke liberale en katholieke verenigingen¹⁹.

In 1883 zou de liberale doctrinaire kabinetsleider Walthère Frère-Orban het principe van het bekwaamheidsstemrecht weer oppikken onder druk van de progressistische Kamerleden en hun achterban. In de eerste jaren van zijn regering had hij de liberale fractie eendrachtig kunnen houden dankzij de verwezenlijking van de felbegeerde radicale onderwijspolitiek. In de daaropvolgende Schoolstrijd bleef een verenigd liberaal front vereist. De voorstellen van progressist Paul Janson om het algemeen stemrecht te verwezenlijken hadden hem echter aangezet om een eigen gematigd wetsontwerp rond het kiesrecht te lanceren. Dit ontwerp zou de opkomende eis voor algemeen stemrecht overbodig moeten maken²⁰.

Zijn wetsontwerp voegde bij het bestaande gemeentelijke en provinciale kiezerskorps twee soorten van capacitaire kiezers toe. Enerzijds had je de ‘*bekwaamheidskiezers van rechtswege*’ die door hun ambt of scholingsgraad automatisch toegang kregen tot het stemrecht. Artikel twee van de wet was een lange opsomming van welke ambten en diploma’s hier voor in aanmerking kwamen²¹. Door het hoge aantal ambtenaren dat hiermee stemrecht verkreeg hoopte Frère-Orban de positie van de doctrinaire liberalen te versterken²².

De tweede soort bekwaamheidskiezers waren diegene die hun stemrecht verkregen na het afleggen van een kiesexamen. Dit examen ging veel verder dan een simpele lees-en schrijfvaardigheidstest aangezien de examenstof was gebaseerd op de inhoud van het leerplan voor het lager onderwijs van 1879.

¹⁵ GILISSEN, *Le régime représentatif*, 99. en FOLDERS, *De progressief-liberalen*, 31.

¹⁶ VAN EENOO, “Kiesstelsels en verkiezingen”, 57.

¹⁷ LUYTEN, ‘*Vereenigde liberalen van Antwerpen*’, 176-178.

¹⁸ WILS, “Politiek in de negentiende eeuw”, 53-54.

¹⁹ ART, “Van ‘klerikalisme’ naar ‘katholieke zuil’ ”, 12 en AVANTI, *Een terugblik*, 274-277. en DECRUYNAERDE, *De progressisten in Gent*, 93.

²⁰ VAN HEMELEN, *Frère-Orban*, 53.

²¹ SCHEPENS, *De provincieraad van West-Vlaanderen*, 74-76

²² BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, 184-185 en 192. en WITTE, “De Belgische vrijdenkersorganisaties”, 132-133.

De ‘*Loi des Capacitaires*’ werd uiteindelijk goedgekeurd op 24 augustus 1883 ondanks de nagenoeg unanieme tegenstem van de katholieke Kamerleden²³. Zij wilden, net zoals veel doctrinaire liberalen, alleen sleutelen aan het kiesrecht binnen de principiële krijtlijnen van het cijnskiesstelsel door bijvoorbeeld cijnskiesverlagingen door te voeren²⁴.

Hoewel er geen statistisch onderzoek naar is verricht, is het toch relevant om kort stil te staan bij de vraag naar welke sociale groepen het meeste zouden profiteren van het capacitaire stemrecht. Alle signalen wijzen hierbij in de richting van de kleine burgerij. Hun maatschappelijk omvang schatten is niet eenvoudig. In Antwerpen waren op het einde van de negentiende eeuw 58 procent van de uitgeoefende jobs te situeren in de sfeer van de kleine burgerij²⁵. Velen van hen waren minstens elementair geschoold zodat ze in staat waren om mee te doen aan het kiesexamen²⁶. Uit deze klasse werden ook de meeste ambtenaren gerekruteerd die in aanmerking konden komen voor het kiesrecht van rechtswege²⁷. Er zaten ten slotte ook arbeiders bij de bekwaamheidskiezers die zich hadden opgewerkt door avondschoolen en via het kiesexamen het stemrecht verwierven²⁸.

3 Politieke verenigingen en de nieuwe kiezers: het ontstaan van ‘kiezersfabrieken’?

De interesse van politieke elites om het electoraat te manipuleren is zo oud als de representatieve democratie zelf. Politieke partijen waren in de negentiende eeuw onder andere gegroeid uit verenigingen die via financiële hulpmiddelen kandidaten verkozen wilden krijgen²⁹. In de beginjaren van België berustte zo het initiatief vooral bij de individuele kandidaten maar tegen de jaren 70 en 80 waren er in alle steden liberale en katholieke ‘kiesverenigingen’³⁰. Deze verenigingen gebruikten alle middelen om het eigen electoraat zo groot mogelijk te maken en dat van de oppositionele partij zo klein mogelijk te houden. Hierdoor heeft het censitaire systeem een zeer kwalijke reputatie gekregen. Zo was het bijvoorbeeld gebruikelijk dat deze verenigingen protesteerden tegen de aanwezigheid van bepaalde vijandige kiezers op de kiezerslijst. Op haar beurt verdedigden ze de aangeklaagde kiezers uit de eigen rangen³¹. Ze stonden ook in voor de rekrutering op de dag van de

²³ BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, 189.

²⁴ DEVOLDER *Gij die door 't volk gekozen zijt*, 51-53.

²⁵ SCHOKKAERT, *De nationale straat*, 31 en HEYRMAN, *Voor eigen winkel*, 31.

²⁶ WITTE, “De gemeentelijke kieswetgeving”, 19-20.

²⁷ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Inleiding en LUYTEN, *Politieke machtsverhoudingen*, 176-177.

²⁸ MOMMEN, *De Belgische werkliedenpartij*, 24 en *Het Handelsblad* 29/08/1887.

²⁹ LAWRENCE, “The dynamics of urban politics”, 81 en 84-90.

³⁰ WITTE, “Electoraal agenten”, 237.

³¹ SOETE, *Structures et organisations*, 575-576. en DE VOS, “Verkiezingen te Lokeren”, 112.

verkiezingen zelf. Ze probeerden het flagrante absenteïsme zoveel mogelijk in te dijken door op het grote belang van verkiezingen te wijzen of gewoon door de reiskosten van de kiezers te betalen³². Al deze technieken konden erg lonend zijn aangezien in het meerderheidsstelsel tussen de totale overwinning of de totale nederlaag vaak maar enkele honderden stemmen lagen³³.

Met deze voorgeschiedenis verbaast het niet dat in de herfst van 1883 politieke groeperingen zich engageerden om het eigen electoraat te vergroten door de nieuwe kiezers aan hun zijde te krijgen. De liberale wetgevers gingen er bij de uitvaardiging van de nieuwe kieswet van uit dat hun partij het meeste voordeel zou halen uit deze nieuwe kieswet. Het verwachte profiel van de bekwaamheidskiezer was dan ook een man die afkomstig was uit de stedelijke kleine burgerij, ver verwijderd van het ‘*verkwezeld*’ katholieke platteland³⁴.

Maar ook in de katholieke middens was er een grote wens om de eigen machtspositie te verstevigen. In de eerste plaats wilden ze vooral vermijden dat de liberalen hun voordeel zouden doen met de nieuwe kiezers. De liberale publieke opinie vreesde dit katholieke engagement vanwege hun grotere greep op het lager onderwijs en hun invloed op het platteland. Deze kiesuitbreiding kan dan ook niet losgezien worden van de perikelen van de Schoolstrijd. De katholieken vreesden op hun beurt dat ambtenaren gedwongen zouden worden om als bekwaamheidskiezers van rechtswege voor de liberalen te stemmen³⁵.

Eerst en vooral probeerden de katholieken en liberalen zoveel mogelijk bekwaamheidskiezers van rechtswege aan zich te binden. In vele steden zoals bijvoorbeeld Antwerpen en Gent maakten deze bekwaamheidskiezers in feite de overgrote meerderheid van het aantal bekwaamheidskiezers uit³⁶.

Daarnaast werd er sterk ingezet op het kiesexamen. In het najaar van 1883 ondernamen politieke organisaties op een koortsachtige manier door het hele land verschillende, vaak geïmproviseerde initiatieven om aspirant-kiezers voor te bereiden op het kiesexamen. Volgens een Luikse Liberale Associatie moesten ze ‘[...] *amener cette majorité, longtemps endormie*

³² GILISSEN, *Le régime représentatif*, 107-111.

³³ DE RIDDER & CORDEMANS, *Verkiezingen en verkozenen*, 1-4 en ART, “Een Belgische kieswedstrijd”, 536.

³⁴ VAN HEMELEN, *Frère-Orban*, 59. en MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij*, 28 en BARTHELEMY, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge*, 192.

³⁵ -, *La Belgique politique*, 369-370. en *Le Précurseur d'Anvers* 7/10/1883. en -, “Les examens électoraux”, 325-326.

³⁶ VAN ACKER, *Een averechtse liberaal*, 19 en *Journal de Gand* 5/05/1884.

*et paralysée, à entrer la vie politique*³⁷. Het had allemaal nog het meeste weg van de oprichting van kiezersfabrieken³⁸. Sommige van deze initiatieven bleven echter de hele jaren 80 doorlopen zodat de latere Bonden nooit een monopolie op het aanbieden van kiescursussen hadden³⁹. Er kunnen hierbij drie verschillende bewegingen onderscheiden worden. Ten eerste was er in de grote steden zoals Antwerpen en Brussel de druk van liberale verenigingen die stedelijke gemeentebesturen aanzetten om voorbereidende cursussen te organiseren of te financieren⁴⁰. De katholieke besturen hielden zich officieel ver van deze praktijken⁴¹. Dan waren er nog een rist aan kiezershandleidingen die vaak waren opgesteld door onderwijzers. Hun doel was individuele kiezers de kans te geven te slagen voor het kiesexamen⁴². Ten slotte aarzelden bestaande verenigingen zoals de katholieke patronaten en werklidengenootschappen niet om zelf kiescursussen te organiseren⁴³.

Dat deze acties succes hadden werd bewezen door het gemiddelde van 6000 laureaten die elk jaar hun kiesdiploma haalden⁴⁴. Zelfs in een provinciestad zoals Lokeren was er in 1887 reeds een populatie van 538 bekwaamheidskiezers tegenover 1305 cijnskiezers⁴⁵. Volgens Bart D'Hondt waren deze grote aantallen het resultaat van de politieke verenigingen die, afhankelijk van het arrondissement, veel of weinig energie staken in het mobiliseren van kandidaten⁴⁶.

4 De bekwaamheidskiezersbonden: een uiting van electorale verzuiling?

Nu was de grote vraag wat het effect van de bekwaamheidskiezers in de provinciale en gemeentelijke verkiezingen van het jaar 1884 zou zijn. De eerste test waren de provinciale verkiezingen van 25 mei. Deze werden algemeen beschouwd als een katholieke overwinning en in het kanton Antwerpen in het bijzonder, aangezien ze daar de enige provinciale katholieke overwinning opleverden tussen 1876 en 1912⁴⁷. Dit had *Het Handelsblad van Antwerpen* verleid om in een vlaag van triomfalisme de bekwaamheidskiezers als 'van ons' te

³⁷ -, Exposé sommaire, 4.

³⁸ *Het Volksbelang*, 1/10/1883.

³⁹ Zo waren zowel de katholieke als de liberale 'Jonge Wachten' geïnteresseerd in deze problematiek en de zochten ze de samenwerking op met de Bonden: Zie bijvoorbeeld Lier: BULTHE, *De politieke evolutie in de kantons Lier*, 163. en Antwerpen: *De Voorwacht* 30/12/1888.

⁴⁰ LORY, "La question de la réforme électorale", 271 en D'HONDT, *De geuzenbond (1872-1891)*, 130. en *Het Morgenblad* 29/08/1883.

⁴¹ -, *La Belgique politique*, 369.

⁴² Bijvoorbeeld: THEELEN, *Het kiesexamen aan te leeren in eenige uren*.

⁴³ WILS, "Politiek in de negentiende eeuw", 35. en MOMMEN, *De Belgische werkliedenpartij*, 27-29. en *Het Morgenblad* 21/09/1883.

⁴⁴ LORY, "La question de la réforme électorale", 273. en voor Antwerpen zie Bijlage 1.

⁴⁵ VERSTEGEN, "De gemeenteraadsverkiezingen te Lokeren", 48.

⁴⁶ D'HONDT, "De verkiezingen", 260.

⁴⁷ HEYLEN, "Auguste Delbeke (1853-1921)".

beschouwen⁴⁸. De progressistische krant *De Voorwacht* had de nederlaag reeds enigszins voorspeld. Het gebrek aan specifieke verenigingen voor liberale bekwaamheidskiezers maakten hen namelijk weerloos tegen vijandige manipulaties van de kiezerslijsten⁴⁹. Voor de doctrinaire liberalen waren de grote zondebokken echter wel de nieuwe stemgerechtigden⁵⁰. Maar ook de parlementaire verkiezingen van juli draaiden uit op een zware liberale nederlaag die niet verhaald kon worden op de bekwaamheidskiezers⁵¹.

Dé echte opsteker voor de liberale voorstanders van het bekwaamheidsstemrecht was echter de uitslag van de gemeenteverkiezingen van oktober, die in vele gemeenten een liberale overwinning opleverden. Deze overwinning zou jaren na datum nogal altijd aangehaald worden om de bekwaamheidskiezers te verdedigen aangezien ze toen ‘*de redders van het liberalisme*’ waren geweest⁵².

Vanaf het najaar van 1884 ontstonden er als resultaat van deze ervaringen overal in België bekwaamheidskiezersbonden. Deze permanente organisaties waren ontstaan uit occasionele bijeenkomsten van bekwaamheidskiezers tijdens de verkiezingen. De eersten ontstonden ongeveer gelijktijdig bij zowel de katholieken als de liberalen en in de volgende jaren werden er in heel Vlaanderen nog verscheidene nieuwe opgericht⁵³.

De Bonden werden pionnen in het machtsspel van de negentiende-eeuwse politieke partijen. Deze partijen mogen niet gezien worden als de centraal gestructureerde organisaties die vandaag in het politieke toneel domineren⁵⁴. Een politieke familie in één stad bestond meestal uit meerdere autonome kiesverenigingen met een eigen ideologische klemtoon. Zo had je in Antwerpen twee verschillende kiesverenigingen die zich richtten op de Vlaamse zaak: de ‘*Liberale Vlaamse Bond*’ en de katholieke ‘*Nederduitse bond*’. Binnen de eigen politieke familie werd er al dan niet harmonieus samengewerkt met de andere kiesverenigingen. Een mooi voorbeeld van zo’n samenwerking waren de ‘*Vereenigde liberalen van Antwerpen*’. Zij stelden sinds 1872 bij de verkiezingen een gezamenlijke kandidatenlijst op uit vertegenwoordigers van de ‘*Liberale Vlaamse Bond*’, ‘*Geuzenbond*’ en de ‘*Liberale en*

⁴⁸ *Het Handelsblad*, 27/05/1884, 17/10/1884 en D’HONDT, “De verkiezingen”, 263.

⁴⁹ *De Voorwacht*, 4/05/1884. Ook *Het Handelsblad* klaagde op 15/10/1884 over het schrappen van katholieke bekwaamheidskiezers.

⁵⁰ *Het Volksbelang* 31/05/1884 en *Het Morgenblad* 27 en 28/05/1884.

⁵¹ *De Voorwacht* 29/08/1884 en VAN HEMELEN, *Frère-Orban*, 60.

⁵² *De Voorwacht* 2/11/1884. en 27/12/1885 en *De Koophandel* 9/11/1886. Doctrinaire kranten spraken dit echter tegen in *Vaderland* 10/08/1890.

⁵³ In Antwerpen: de liberale Bond van de 5de wijk op 18/09/1884 (*De Voorwacht* 27/06/1886) en de ‘Algemene Katholieke Kring der bekwaamheidskiezers’ (*Het Handelsblad* 20/09/1884) | In Gent: oprichting liberale Volkskringen in de buitenwijken vanaf oktober 1884. (DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 136)

⁵⁴ LAWRENCE, “The dynamics of urban politics”, 94.

Grondwettelijke Associatie'⁵⁵. Het was aan de Bonden, die met de jaren steeds meer uitgroeiden tot ware partijkernen, om in dit en in andere gelijkaardige netwerken een eigen plaats te veroveren⁵⁶.

Wanneer de Bonden opdoken midden jaren 80 was België middenin een ingrijpende politieke en sociale transitie. Sinds 1879 woedde er namelijk een verscheurend levensbeschouwelijk conflict over het lager onderwijs. De fervente mobiliserende houding van de liberale maar vooral katholieke beweging zou diepe sporen nalaten op de politieke verhoudingen en de thematiek in de rest van het decennium. Zo moesten de militante bisschoppen zich voor het eerst op grote schaal *'tot het volk wenden'* omdat ze niet de zegen van het Vaticaan hadden. Het gewone volk kwam hierbij steeds meer nadrukkelijk onder de aandacht van de elite⁵⁷. Wanneer het nieuwe katholieke kabinet in 1884 onmiddellijk een nieuwe schoolwet stemde verzekerde het zichzelf van een blijvende polemiek rond het onderwijsthema⁵⁸.

Het sociale probleem werd maar al te duidelijk na de heftige sociale onlusten van 1886 en werd toen voor het eerst een echt politiek aandachtspunt. Nu pas leken de gegoede burgerij en de politieke elite de schrijnende situatie van grote groepen van de bevolking te beseffen. Het spook van de socialistische revolutie leek een stap dichterbij gekomen voor hen⁵⁹.

Deze twee transities zouden een aanwezig organisatorisch proces versterken dat later door sociologen werd getypeerd als de negentiende-eeuwse *'verzuiling'*. Het is een veel gehanteerd concept dat verschillende betekenissen in zich draagt. Els Witte definieert het als volgt: *'in pluralistische samenlevingen [kunnen] specifieke ideologisch en maatschappelijke opvattingen uitmonden in verschillende complexen van organisaties die inwendig een relatief samenhangend geheel vormen en zich uitstrekken over alle domeinen van het leven'*⁶⁰. Lode Wils omschrijft het verder als *'een poging tot verticale integratie van verschillende sociale groepen, een strategie met essentiële klassenverzoende doelstellingen'*⁶¹.

Hans Righart vangt zijn studie over (katholieke) verzuiling in België aan halfweg de jaren 1880, op hetzelfde ogenblik dat ook de Bonden ontstonden. Dat hij hen niet vermeldt valt te verklaren door de interpretatie van verzuiling die historiografisch het vaakst wordt

⁵⁵ LUYTEN, *'Vereenigde liberalen van Antwerpen'*, 39-43.

⁵⁶ VAN EENOO, "De evolutie van de kieswetgeving in België", 344.

⁵⁷ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 7. en BILLIET, *Tussen bescherming en verovering*, 105. en LORY, "Introduction", 2-3.

⁵⁸ Bijvoorbeeld *La Réforme*, 1/06/1886 waar de liberale Leuvense Bond in een speciaal congres bevestigde dat de priester uit de gemeentescholen moest wegblijven.

⁵⁹ GERIN, "Sociaal katholicisme en christen democratie", 57-62.

⁶⁰ WITTE, " 'verzuilingsproces' ", 27.

⁶¹ WILS, "Politiek in de negentiende eeuw", 35.

gehanteerd. Daarin wordt vooral stil gestaan bij de organisaties die zich in toenemende mate begonnen te richten op het materiële welzijn van de groeiende arbeidersklasse. Hier wordt dan het vaakst aandacht besteed aan structuren zoals vakbonden, mutualiteiten en coöperaties⁶².

In deze Masterproef wordt echter meer aandacht besteed aan een andere interpretatie van verzuiling. Het was namelijk ook een beweging aangedreven door politieke partijen met expliciet electorale motieven. Deze partijen probeerden via een kleinburgerlijk geïnspireerd politiek emancipatiediscours een massa-aanhang te mobiliseren die zich zou vertalen in verkiezingsoverwinningen⁶³.

De hypothese is hier dat de Bonden bij de liberale en de katholieke beweging een specifieke rol hebben gespeeld in deze electorale verzuiling. Er wordt hier voorbijgegaan aan de socialistische verzuiling. In Vlaanderen was er namelijk in deze periode nog geen sprake van een grote socialistische aanwezigheid. Er vormden zich in de steden dan ook geen socialistische equivalenten van de liberale en katholieke Bonden. In het beruchte rode Gent zijn er echter wel aanwijzingen dat het netwerk rond de Vooruit een soort van kiesleergangen aanbod. Maar ze bouwden geen Bonden uit en bekritiseerden sinds 1884 dit systeem van voorrechten, dat het verwezenlijken van het algemeen stemrecht alleen maar vertraagde⁶⁴. De liberale en katholieke Bonden daarentegen kunnen vergeleken worden met de Engelse politieke verenigingen die opdoken na de kieshervorming van 1867. Jon Lawrence doorprijkt de stelling alsof deze verenigingen opgericht waren om louter via burgerlijke opvoeding de nieuwe kiezers te integreren in het politieke systeem. Hij ziet hun echte bestaansreden in *‘[...] to help established politicians win elections under altered electoral conditions’*. Dit kwam in feite neer op kiezersfabrieken. Maar de Bonden kregen tegelijk de mogelijkheid om een *‘pressure from below’* te vormen binnen de politieke families en de traditionele patronagenetwerken intern in vraag te stellen⁶⁵. Eerst worden de katholieke Bonden binnen de katholieke zuil behandeld en daarna de liberale Bonden binnen hun zuil.

4.1 De katholieke zuil

Het verhaal van de katholieke Bonden is nog meer dan dat van de liberale tussen twee plooiën van de geschiedenis gevallen. Omdat het slechts één facet was van de veelzijdige katholieke beweging is bijzonder weinig over geweten. Hierdoor moet bijna alle informatie uit vaak beperkt overgeleverd krantenmateriaal komen.

⁶² BILLIET, *Tussen bescherming en verovering*, 109.

⁶³ RIGHART, *De katholieke zuil in Europa*, 31-32.

⁶⁴ MOMMEN, *De Belgische werkliedenpartij*, 29-31. en *De Vooruit* 15/10/1887 en *Vaderland* 25/10/1890.

⁶⁵ LAWRENCE, “The dynamics of urban politics”, 95.

Toch hebben deze Bonden hun stempel gedrukt op hun tijd. Hun electorale engagement had haar wortels in het verleden maar verwees tegelijk ook naar de toekomst. Zo hadden de katholieken sinds de kiesuitbreiding van 1847 via verschillende organisaties permanent geprobeerd de selecte kring van kiezende burgers te beïnvloeden. Deze organisaties breidden hun werkveld in de jaren zeventig uit naar de zich electoraal en dus ook politiek emanciperende kleine burgerij. Zo werd bijvoorbeeld de werking van de Katholieke Kringen sterker uitgebouwd. En wanneer rond 1890 duidelijk werd dat een grondwetswijziging nakende was, werden de acties om het toekomstige electorale potentieel bij de arbeiders te veroveren sterk opgevoerd. De Bonden met hun *'kiesleergangen'* vormden de brug tussen deze twee periodes⁶⁶.

Het bekendste voorbeeld van een katholieke Bond in de literatuur is die van Turnhout. Hij wordt vaak aangehaald omdat hij mooi in de algemene evolutie van de verzuiling paste. Deze evolutie hield in dat de katholieke beweging vanaf de jaren 80 *'klerikaliseerde'*. Dit betekende dat de figuur van de rijke paternalistische notabele steeds vaker werd vervangen door die van een enthousiaste en empathische parochiepriester⁶⁷. In Turnhout was de grote promotor achter de Bond dan ook onderpastoor Victor Adams, die echter vooral geïnteresseerd leek in het amicale effect van zo'n Bond⁶⁸.

Maar was de situatie in Turnhout representatief voor alle katholieke Bonden die ontstonden vanaf 1884? In de andere Bonden bleven de topfuncties wel in de handen van personen uit de stedelijke burgerij. Dit kon liggen aan de minder centrale plaats van een clericus in een stad. Maar hier speelde ook mee dat de klerikalen minder invloed hadden in de meest profane katholieke organisaties, zoals de politieke kiesverenigingen, die ver van hun parochiale werking lagen⁶⁹.

Een veel belangrijkere rol leek weggelegd voor de onderwijzers in de katholieke Bonden. Overall werden zij opgeroepen voor de inrichting van de kiesleergangen maar velen van hen klommen ook hoger op in het bestuur. In het liberale bastion Boom richtte hoofdonderwijzer Emiel Gobbers in 1883 de plaatselijke katholieke Bond op en werd er zelf voorzitter van. Hij had hier een Belgische primeur mee aangezien de eerste Bonden in Antwerpen pas een jaar later zouden opgericht worden. Deze nieuwe Bond paste binnen de algemene nieuwe

⁶⁶ ART, "Van 'klerikalisme' naar 'katholieke zuil' ", 12. en SOETE, *Structures et organisations*, 575-578. en BILLIET, *Tussen bescherming en verovering*, 109. en RIGHART, *De katholieke zuil*, 134.

⁶⁷ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 7. en ART, "Van 'klerikalisme' naar 'katholieke zuil' ", 14.

⁶⁸ SCHOLL, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging*, 106-109 en 112.

⁶⁹ RIGHART, *De katholieke zuil*, 270. en WITTE, " 'verzuiling' ", 29-30.

mentaliteit dat alleen een permanente kiezerswerking zou leiden tot de overwinning. Door het katholieke succes in de gemeenteverkiezingen van 1884 werd Gobbers een plaatselijke politieke ster. Hij werd daarom de centrale figuur in de gemeentelijke politieke berichtgeving over Boom in *'Het Handelsblad van Antwerpen'*⁷⁰. Toen dan in 1890 de katholieken uiteindelijk het gemeentebestuur in handen kregen, werd hij beloond met de post van gemeentesecretaris⁷¹.

De katholieke Bond in Antwerpen was vanaf haar ontstaan meer dan een kiezersfabriek met kiesleergangen. Vanaf de eerste *'Meeting der Bekwaamheidskiezers'* wierp ze zichzelf op als de jonge strijdvaardige partner van de katholieke Meetingpartij in dit *'geuzenbastion'*. In deze eerste bijeenkomst werd al duidelijk dat de Meetingpartij dit partnerschap aanvaardde aangezien de voorzitter van de Bond kandidaat was voor de gemeenteverkiezingen. De andere sprekers van deze avond waren eveneens kandidaten en vertolkten ook vol enthousiasme de officiële partijprogrammapunten⁷². Voortaan organiseerde de Bond in de aanloop van de gemeenteverkiezingen telkens een soortgelijke meeting⁷³. Ze deed echter nog meer voor de Meetingpartij. In 1893 roemde volksvertegenwoordiger Auguste Delbeke haar veelvuldige inzet bij de *'correctie'* van de kiezerslijsten⁷⁴. Verder zei hij dat de Bond niet het verschil had gemaakt qua feitelijke electoraal gewicht maar wel door haar inzet in zowel de gemeentelijke als de nationale verkiezingen. Voorzitter Pieter Jan Welters drukte het als volgt uit: *'Wij bieden vandaag dit schoone feest aan, maar nu dient er gewerkt te worden opdat geheel Vlaanderen, geheel België de Antwerpsche bekwaamheidskiezers bewonderen'*⁷⁵. Uit dit alles blijkt dat de Bond een innige band had opgebouwd met de katholieke partij in haar stad. In 1890 diende de Meetingpartij zelfs pas een lijst in voor de gemeenteverkiezingen na herhaaldelijk verzoek hiertoe van de Bond. Deze had dan ook een afvaardiging bij het partijbestuur⁷⁶. Desondanks wonnen de katholieken nooit de gemeenteverkiezingen in deze periode. Deze sterke band bij de Antwerpse katholieken staat in contrast met de vaak harde oppositie die de liberale Bonden voerden in de Scheldestad tegen de Vereenigde Liberalen.

⁷⁰ VAN DE VELDE & VINCK, *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging te Boom*, 28-32. en *Het Handelsblad* 8/10/1887, 7 en 14/09/90.

⁷¹ HEYLEN, "Emiel Gobbers 1858-1910".

⁷² *Het Handelsblad* 17/10/1884.

⁷³ LAWRENCE, "Democratic politics", 2-3. Hij benadrukt het enorme belang van zulke sprekers op publieke meetings in de stedelijke politieke cultuur in de tweede helft van de negentiende eeuw.

⁷⁴ Waarmee bedoeld werd dat de Bond protesteerde tegen de 'onrechtmatige' aanwezigheid van liberale kiezers op de kiezerslijsten (zie supra).

⁷⁵ *Het Handelsblad* 28/08/1893.

⁷⁶ *Het Handelsblad* 15/09/1890.

Hadden de katholieke Bonden nu de ambitie om uit te groeien tot een nationale geïntegreerde drukkingsgroep die haar stem kon laten gelden in de bredere katholieke beweging? Dat dit idee heeft gespeeld blijkt uit de speeches uitgesproken tijdens de vaandelinwijding van de Bond van Lokeren. De erevoorzitter van die Bond drukte toen de wens uit tot een nationale federatie. Welters, die als voorzitter van de Antwerpse Bond eregast was, deed dit echter af als onmogelijk. Hij gaf hiervoor twee redenen: er waren nog niet overal Bonden ingericht en de meningsverschillen tussen Vlamingen en Walen in België verhinderden dit⁷⁷. Het feit dat deze federatie ongerealiseerd bleef, is niet zo vreemd. Eerst en vooral is in de historiografie die zoektocht naar het vinden van machtige centraal georganiseerde politieke partijen in de negentiende eeuw vaak op niets uitgedraaid⁷⁸. De Bonden frequenteerden dan wel graag elkaars activiteiten, maar een structurele samenwerking zou ingaan tegen het sterk stedelijke particularisme dat leefde⁷⁹.

4.2 De liberale zuil.

De vraag naar de ontwikkeling van een liberale zuil in de negentiende eeuw is veel controversiëler dan de vraag naar een katholieke. Toch kan er gesproken worden van een zekere zuilvorming die vaak gelieerd was aan de vrijmetselarij⁸⁰. De zuil miste echter wel de allesoverheersende bindende kracht die de christelijke godsdienst bij de katholieke organisaties had. Dat gaf deze laatsten de kans om gemakkelijker te integreren over alle klassengrenzen heen. De liberale zuil verschilde ook qua organisatorische structuur van die van de katholieken. De liberale partij identificeerde zich wel met de officiële staatsorganisaties en ze slaagde er in om die binnen haar invloedssfeer te krijgen. Hierdoor waren ze veel minder dan de katholieken aangewezen op eigen initiatief⁸¹.

De liberalen hadden echter wel meer ervaring met verenigingen in de politieke sfeer dan de katholieken. Electorale hulpmiddelen zoals openbare kiesverenigingen en de doelmatige inzet van de pers waren in feite in België het eerst door de liberale partij geïntroduceerd⁸². Later werden deze zo succesvol door de katholieken gekopieerd dat veel liberalen met jaloezie

⁷⁷ *Het Fondsblad* 1/10/1890.

⁷⁸ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Inleiding. En in LAWRENCE, “The dynamics”, 94 komt de aversie tegen te gecentraliseerde partijen terug.

⁷⁹ *Het Handelsblad* 14/10/1892.

⁸⁰ D'HONDT, “De verkiezingen”, 257. De loge belegde in 1885 een speciaal congres over de kiesuitbreidingen en het capacitaire stelsel en in *Het Handelsblad* van 14/10/1890 sprak Welters over de dreiging van de loge.

⁸¹ BILLIET, *Tussen bescherming en verovering*, 104-105. en WITTE, “‘verzuilingsproces’”, 39.

⁸² BILLIET, *Tussen bescherming en verovering*, 133.

keken naar het wijdvertakte en duurzame netwerk van de katholieken⁸³. Het groeiende aantal katholieke verkiezingsoverwinningen in Vlaanderen vanaf midden jaren 80 maakte een uitbreiding van het eigen electoraat meer dan ooit nodig voor de liberale partij. Maar konden de Bonden deze broodnodige nieuwe organisaties voor een vernieuwde propaganda zijn? Ze profileerden zichzelf alvast allemaal wel vanaf het begin als propagandadiensten voor de liberale gedachte⁸⁴. De Bond van Deinze omschreef bijvoorbeeld haar doel als volgt: '[...] *de vriendschap en broederlijkheid tusschen alle liberale bekwaamheidskiezers te onderhouden, en door dagbladen [...] den triomf der vrijzinnige gedachten te bewerken*'⁸⁵. De interpretatie van deze 'vrijzinnige gedachten' stond in deze jaren echter onder spanning door twee onderlinge twisten die in elkaar overliefen. Enerzijds was er de strijd tussen doctrinaire en progressieve facties maar anderzijds waren er ook de ernstige meningsverschillen tussen 'flamingantische' en 'franskiljonse' liberalen⁸⁶. Hier wordt aandacht besteed aan de ontwikkeling van de liberale Bonden in de twee belangrijkste Vlaamse steden, Antwerpen en Gent.

In Antwerpen zien we de Bonden ontstaan als een product van de progressistische én gematigde flamingantische stroming. Zo was de ondervoorzitter van de prominente Bond van de 5de wijk ook lid van de progressistische Strijdersbond van deze wijk. Hij was daarbovenop uitgever van een Nederlandstalige progressistische krant *De Voorwacht*⁸⁷. Deze krant werd het belangrijkste propaganda-orgaan van de Bonden in Antwerpen. Bij de Antwerpse liberale Bonden bekleedden de onderwijzers, net zoals bij de katholieken, een belangrijke positie. Het interessantste voorbeeld was de Vlaamsgezinde onderwijzer Gust De Jode. Hij was de centrale inrichter van de 'kosteloze kiesleergangen' in de Antwerpse Bond van de 8ste wijk en was lange tijd eveneens haar voorzitter. Daarbovenop werd hij door de jaren heen ook voorzitter van zowel de liberale Bond als de Vooruitstrevende Bond van de 9de wijk. Hij was daarmee een centrale figuur in het Antwerpse progressistische milieu, die op vele bijeenkomsten werd gevraagd⁸⁸.

Al snel wilden zowel de Liberale Vlaamse Bond als de progressistische Geuzenbond de Bonden manipuleren voor het eigen machtsspel⁸⁹. Uiteindelijk werd samen met andere

⁸³ *De Voorwacht* 15/09/1889, 22/05/1892.

⁸⁴ *La Réforme* 06/08/1885.

⁸⁵ Reglement van de Liberale Jonge Wacht en Bekwaamheidskiezersbond van Deinze.

⁸⁶ VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, 98-100.

⁸⁷ HEYLEN & D'HONDT, "Jaak Groesser".

⁸⁸ *De Voorwacht* 4/12/1887, 29/05/1890 en 3/05/1891.

⁸⁹ SOMERS, *Max Roosees*, 285. en D'HONDT, *De Geuzenbond*, 146-147.

organisaties een federatie aangegaan met de Geuzenbond, waardoor de Bonden beperkte inspraak kregen in de keuze voor de liberale kandidaten⁹⁰. Wim De Mulder verklaart deze relatief vlotte integratie als een typisch Antwerps fenomeen. Hier had de stemrechtbeweging reeds sterke wortels en dus verbaasde het minder dat de Antwerpse gemeenteraad opriep tot de invoering van het capacitaire systeem op het nationale niveau⁹¹.

De Bonden maakten duidelijk dat ze als belangenorganisaties van de Antwerpse liberale bekwaamheidskiezers een deel van de politieke koek wilden. Ze gingen allesbehalve de onvoorwaardelijke samenwerking met de andere liberale kiesverenigingen aan. Ze schrokken er zelfs niet voor terug om soms erg scherpe kritiek op hen te uiten⁹². In hun reglement verbonden ze zich aan de taak van het aanwerven van nieuwe bekwaamheidskiezers en het verdedigen van hun kiesrechten⁹³. Maar ze wilden meer zijn dan louter kiezersfabrieken. De algemene liberale grondbeginselen moesten namelijk *'met alle mogelijke en praktische middelen verspreid worden'*. Hét grondbeginsel was voor hen het schrappen van grondwetartikel 47 en het vervangen door het algemeen stemrecht op basis van bekwaamheid. Er mochten daarom alleen kandidaten ondersteund worden die dit engagement schriftelijk ondersteunden⁹⁴. Deze twee eisen werden algemeen aanvaard op de Antwerpse en Brusselse congressen van de Bonden en vormden de kern van nog andere liberale organisaties zoals de Jonge Wachten⁹⁵.

Door de jaren evolueerde dit engagement voor kiesuitbreiding naar de eis voor algemeen stemrecht. In toenemende mate werd hier de samenwerking met de Belgische Werklieden Partij (BWP) opgezocht, die vooral in de jaren 90 enorm mobiliseerde rond dit programmapunt⁹⁶. Hierdoor beïnvloed verklaarden de Bonden zich steeds minder voorstander van *'het systeem Frère[-Orban]'*⁹⁷. Toen de Bond van de 5de wijk in 1893 nog kiesleergangen organiseerde, excuseerde ze zich hier bijna voor⁹⁸. De grote betoging van de Antwerpse Bonden op 15 februari 1892 vormde het hoogtepunt van hun strijd voor het algemeen stemrecht. Toen organiseerden zij in Antwerpen een meeting en betoging waarin meer dan

⁹⁰ *De Voorwacht* 18/03/1888. Enkele leden van de Bond van de 8ste wijk werden aangeduid als kandidaten voor de gemeenteverkiezingen.

⁹¹ DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 86. en *De Voorwacht* 22/01/1888.

⁹² *De Voorwacht* 11/01/1885 en 20/09/1885.

⁹³ BULTHE, *De politieke evolutie van de kantons Lier*, 150. De liberale Bond van Lier richtte in 1886 een speciaal comité op dat beloofde alle liberalen van de stad te verdedigen in alle mogelijke rechtszaken.

⁹⁴ *De Voorwacht* Bond reglement van de 5de wijk: (27/05/1886) en de Bond 8ste wijk (5/04/1885).

⁹⁵ *La Réforme* 26/09/1885, 15/03/1886. en *De Voorwacht* 30/08/85.

⁹⁶ *De Voorwacht* 30/12/1888, 20/10/1889, 13/12/1891 en 24/04/1892. en MOMMEN, "Een aspect van het reformisme", 284-85. En *Het Fondsenblad* beschreef in haar verslag van de socialistische betoging voor het Algemeen Stemrecht in Brussel de prominente aanwezigheid van de liberale Antwerpse Bonden (12/08/1890).

⁹⁷ *De Voorwacht* 6/03/1892.

⁹⁸ *De Voorwacht* 4/12/1893.

100 liberale en socialistische verenigingen meeliepen⁹⁹. Er werd een brief voorgelezen die de Bonden zouden zenden naar de Kamer. Daarin protesteerden ze tegen ‘*alle nieuwe voorrechten, welke men hun op kiesterrein, in de toekomst zou willen verleen, en verklaren zich aankleefers van het onvoorwaardelijk Algemeen Stemrecht*’¹⁰⁰. Verder konden bekwaamheidskiezers haast niet gaan.

Hierbij moet wel de kanttekening gemaakt worden dat de Antwerpse Bonden wel eens een beweging met twee snelheden kan geweest zijn. *De Voorwacht* kwam vaak terug op de activiteiten van steeds dezelfde Bonden. Het kan zijn dat deze inderdaad veel actiever waren dan de andere maar het kan ook zijn dat de genegeerde Bonden een veel gematigder profiel hadden. Dit zou een nuancering betekenen voor het radicale profiel van de Antwerpse Bonden.

In Gent daarentegen liet de progressistische stroming de nieuwe kiezers links liggen. Door haar francofiele karakter vervreemde ze zichzelf van de grote meerderheid van het nieuwe electoraat. Verder beschouwden ze zichzelf als een antipaternalistische stroming die ervan uitging dat de arbeiders zichzelf dienden te organiseren, zonder inmenging van de burgerij. De BWP leek hen hiervoor dan ook de ideale organisatie. De Bonden waren echter een uitgesproken uitdrukking van een paternalistisch gestructureerde organisatie met haar credo van samenwerking tussen burgers en werklieden¹⁰¹.

Zonder deze progressistische organisatorische ondersteuning werden de bekwaamheidskiezers snel ingekapseld in de Gentse Liberale Associatie. Deze verlaagde hiervoor haar lidgeld van zes naar drie frank¹⁰². Maar verdere participatie werd verder van hen niet verwacht en de hele operatie leek meer op een poging om de nieuwe kiezers monddood te maken. Zo waren alle vergaderingen op donderdagnamiddag in plaats van op zondag zodat bijvoorbeeld ambtenaren en atelierbazen niet aanwezig konden zijn¹⁰³.

Een daadkrachtiger initiatief werd ondernomen door de flamingantische liberalen die Liberale Kringen stichtten in de nieuwe Gentse arbeiderswijken zoals Akkergem en de Brugsche Poort. In *Het Volksbelang* expliciteerden ze dat ze de nieuwe kiezers niet wilden verwaarlozen en

⁹⁹ *Journal de Gand* 12/02/1892.

¹⁰⁰ *De Voorwacht* 21/02/1892.

¹⁰¹ DECRUYNARE, *De progressisten in Gent*, 46. en DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 136-137. Dit komt ook heel mooi terug bij de vieringen van de laureaten van het kiesexamen (*De Voorwacht* 10/06/1888).

¹⁰² Ook in Luik werd deze techniek op progressistisch verzoek toegepast na lang debatteren DECHESNE, *Le parti libérale à Liege*, 49-51. Ter vergelijking, het lidgeld van de Bond van de 5de wijk was altijd al één frank. (*De Voorwacht* 27/06/1886).

¹⁰³ DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 119-121. en *Journal de Gand*, 12/05/1888.

hun Vlaamse en vrijzinnige standpunten wilden bijbrengen¹⁰⁴. Wim De Mulder beschouwt deze Kringen dan ook als het Gentse equivalent van de Bonden omdat ze ook kiesleergangen organiseerden¹⁰⁵. Toch gaf de Akkergem Kring al na één jaar deze kiesleergangen op omdat er te weinig kandidaten kwamen opdagen¹⁰⁶. Daarbovenop vinden we in hun reglement geen enkele verwijzing naar de bekwaamheidskiezers en trokken ze evenmin naar de capacitaire congressen in Antwerpen en Brussel¹⁰⁷. De Gentse liberale flaminganten hebben als algemene beweging ook maar een geringe rol gespeeld in de uitbreiding van het stemrecht¹⁰⁸.

Wim De Mulder lijkt echter wel een punt te hebben als we met een breder perspectief naar deze Kringen kijken. Zo duiden in een brief aan *La Réforme* de ‘*Gentse bekwaamheidskiezers*’ de voorzitter van de Brugsche Poort Kring aan als hun kandidaat voor de gemeenteverkiezingen. Een tweede signaal zonden de Kringen zelf uit door in 1887 te pleiten voor de gemakkelijkere opname van bekwaamheidskiezers in de Liberale Associatie door een lidgeldverlaging naar één frank¹⁰⁹.

Maar vooral omwille van gelijkaardige propagandamethodes en idealen pasten de Kringen wel binnen dezelfde categorie als de andere Bonden. Ondervoorzitter én notoir progressist Charles Parmentier zag de taak van de Akkergem Kring in het op de hoogte houden van de ‘*onverschillige kleine kiezers*’. Deze dienden geïnformeerd te worden over de politieke situatie in het land en over de grote politieke vraagstukken¹¹⁰. Al snel werden politieke en antiklerikale voordrachten afgewisseld met gebruikelijke propaganda-instrumenten zoals concerten en fakkeltochten¹¹¹. Dit alles gebeurde onder het door *Het Morgenblad* bij de oprichting geformuleerde credo dat het ‘*niet is door een 14tal dagen voor de kiezing aan den arbeid te gaan, dat men de rusteloze vijand zal verslaan*’¹¹². Hoewel Parmentier nog bleef pleiten voor de afschaffing van artikel 47, leek de rest van het bestuur van de Kring vooral gericht op de doctrinaire lijn van de verrechtste Liberale Associatie¹¹³.

¹⁰⁴ *Het Volksbelang* 28/02/1885.

¹⁰⁵ DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 136 en 145.

¹⁰⁶ Verslagboek van Akkergem, 27/04, 18/05, 15/05 en 5/10/1885.

¹⁰⁷ *De Voorwacht* 23/08/1885 en *La Réforme* 15/03/1886.

¹⁰⁸ VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, 95.

¹⁰⁹ *Het Morgenblad* 13/09/1887. en Verslagboek van Akkergem 7/02/1887.

¹¹⁰ Verslagboek van Akkergem 12/01/1885.

¹¹¹ Verslagboek van Akkergem 2/02/1885 en 27/04/1885.

¹¹² *Het Morgenblad* 3/12/1884.

¹¹³ Verslagboek van Akkergem, 1 en 6/02/1887. en DECRUYNAERE, *De progressisten in Gent*, 51.

Bij de liberale Bonden zien we veel duidelijkere pogingen om tot een nationale federatie te komen dan bij de katholieken. Zo werden in de eerste twee jaar na de introductie van de wet twee congressen in Antwerpen en Brussel belegd om een federatie te bekomen¹¹⁴. Hoewel er reglementen werden opgesteld, zouden deze organisaties nooit veel daadkracht hebben. In de praktijk prefereerden de Bonden eerder, net zoals de katholieken, samenwerking op vrijblijvende basis door elkaar te treffen op interregionale bijeenkomsten. Vooral op financieel gebied verzetten de Bonden zich tegen een eventuele centralisatie van de propagandagelden¹¹⁵.

5 De strijd tussen de ‘onbekwaamheidskiezers’ en de ‘papegaaiens’

De liberale en katholieke Bonden vochten hun hevigste strijd uit over de positie van het kiesexamen en de bekwaamheidskiezers van rechtswege. De katholieken en de aan hen gelieerde pers verbonden zich namelijk al heel snel na de introductie van de wet exclusief aan het kiesexamen. Alleen de katholieke ‘*Gentse Algemene Bond van Werklieden en Burgers*’, die kiesleergangen verstrekke voor arbeiders, had kritiek op de moeilijkheidsgraad van het kiesexamen¹¹⁶. De liberale kranten verweten daarop de katholieken vaak dat ze van hun scholen ‘*kweekscholen*’ maakten voor het kiesexamen. De leerlingen moesten aldaar de antwoorden ‘*op zen papegaaiens*’ vanbuiten leren¹¹⁷. Het klopt inderdaad dat de katholieken zich bewust waren van hun strategische positie in het onderwijs, zeker in de kleinere steden¹¹⁸. Maar de voornaamste reden voor hun voorliefde voor het harde labeur van het examen was dat ze zo de morele superioriteit hadden om de bekwaamheidskiezers van rechtswege of ‘*onbekwaamheidskiezers*’ aan te vallen¹¹⁹. En zo kwam in een soort van constante polemiek in elk katholiek krantenartikel over het bekwaamheidsrecht de eis tot afschaffing van dit type terug. Het was bijvoorbeeld geen toeval dat de Antwerpse Bond van de 1ste wijk zichzelf de ‘*Bekwaamheidskiezerskring door exaam*’ noemde¹²⁰.

De liberale progressisten daarentegen hadden weliswaar ook in de aanloop naar de wet het kiesexamen aanvaard, omdat ze er een hefboom inzagen om de arbeiders kiesrecht te laten verwerven. Maar nu de uitvaardiging van de wet een feit was, groeide de aversie voor deze

¹¹⁴ *De Voorwacht* 30/08/1885, 16/05/1886 en *La Réforme* 15/03/1886, 11/10/1886.

¹¹⁵ *De Voorwacht* 9/04/1890.

¹¹⁶ *De Lichtstraal* 19/10/1889. en SCHOKKAERT, *De Nationale straat*, 35.

¹¹⁷ *Het Fondsenblad*, 18/07/1888. en *De Voorwacht* 20/10/1889. en *Het Volksbelang* 6/03/1886.

¹¹⁸ WILS, “ ‘verzuilingsproces’ ”, 35. en *Fondsenblad* 2/04/1890.

¹¹⁹ *Het Fondsenblad* 22/08/1889, 21/10/1890.

¹²⁰ *Het Handelsblad*, 13/09/1890.

extra hindernis heel snel¹²¹. Ze verdedigden dan ook fel deze bekwaamheidskiezers van rechtswege omdat respectabele burgers het vernederende van een kiesexamen moest bespaard worden. Het was een publiek geheim dat deze groepen vooral voor de liberalen stemden¹²². De meerderheid van de liberalen wilden toch liever op veilig spelen en zoveel mogelijk kiezers veilig stellen door ze te laten deelnemen aan het kiesexamen¹²³. Soms lieten ze hierbij subtiel ook hun wrevel horen over de bekwaamheidskiezers van rechtswege. Zo schreef de Antwerpse liberale arbeidersvereniging ‘*Help U Zelve*’ in 1887 een brief naar het gemeentebestuur waarin ze opriep om uit voorzorg zoveel mogelijke ambtenaren te dwingen om aan het kiesexamen deel te nemen. Enerzijds zou dit van solidariteit getuigen met de gewone arbeiders die toch ook het kiesexamen dienden af te leggen. Anderzijds moesten de ambtenaren beseffen dat ze hun werk wel eens zouden kunnen verliezen als de electorale steun wegviel en de ‘*papen*’ de gemeentelijke macht zouden verwerven¹²⁴. Het gemeentebestuur zou al deze oproepen ter harte nemen en ijverig ambtenaren aanzetten het kiesexamen te doen¹²⁵.

Dat de Antwerpse aanpak succes had bewijst het jaarlijkse congres van de liberale Jonge Wachten van 1889. Men werd geconfronteerd met het probleem dat de katholieken er in slaagden meer kiesexamenkandidaten te rekruteren. Verschillende voorstellen werden geformuleerd voor de organisatie van kiesleergangen zoals een oproep doen aan de onderwijzers of samenwerken met werkerverbonden. De mogelijkheid van de gemeentebesturen kiescursussen te laten organiseren werd door een spreker betwist. Volgens hem zouden doctrinaire besturen dit nooit doen omdat ze hiermee hun eigen machtspositie in gevaar brachten. De veelgevraagde Bond gastspreker Louis Callewaert stelde hen gerust en bepleitte het Antwerpse systeem waarbij de kiesleergangen van de Bonden deels gefinancierd werden met geld van de gemeente¹²⁶.

Na jarenlang druk diende de katholieke Minister van Binnenlandse Zaken Joseph De Volder dan in de zomer van 1889 een wetsontwerp in dat de meeste categorieën afschafte waarop iemand bekwaamheidskiesrecht van rechtswege kon claimen¹²⁷. De liberale Bonden en andere verenigingen gebruikten ‘*hun geduchtste wapen, de pers*’ om de ‘*Verlichtste elementen van*

¹²¹ WITTE, “De gemeentelijke kieswetgeving”, 19 en *De Voorwacht* 25/08/1885, 20/09/1885.

¹²² *De Voorwacht* 20/10/1889. en WITTE, “Belgische vrijdenkersorganisaties”, 131-133. en DEVOLDER, *Gij die door 't volk gekozen zijt*, 51.

¹²³ *Het Morgenblad* 10/08/1890.

¹²⁴ Brief van ‘*Help U Zelve*’ aan de gemeenteraad, 27/11/1887, Felixarchief, MA 35/5.

¹²⁵ Brieven van Association Liberale et Constituante naar stadsbestuur, Felixarchief, MA 27/3.

¹²⁶ *De Voorwacht* 30/12/1888.

¹²⁷ *Het Fondsblad* 11/08/1889

het kiezerskorps' te verdedigen¹²⁸. Omdat de katholieke Antwerpse Bond opriep tot de steun aan dit voorstel, verklaarde *De Voorwacht* hen 'waan-zinnig'¹²⁹. Op 20 oktober 1889 belegden alle liberale Bonden in Mechelen zelfs een speciaal congres over deze problematiek. De eendrachtige liberale strijd vanaf het najaar van 1889 zorgde ervoor dat de over de kiesproblematiek ernstig verdeelde liberalen opnieuw meer naar elkaar toe groeiden¹³⁰. Bij de katholieke Bonden zou het uiteindelijk nooit verwezenlijkte wetsontwerp een blijvende frustratie blijven tot het einde van het capacitaire stelsel¹³¹.

6 In Vlaanderen Vlaamsch? Taalgebruik en strijdlustige propaganda 'op den buiten'.

De vraag naar het taalgebruik en de propaganda-activiteiten van de Bonden gaat in zeker zin terug naar de essentie van hun bestaan. Hun doel was namelijk de onverschillige bevolking te overtuigen van het belang van politiek en het nut van een actief engagement¹³². Hoewel alle Bonden hiervoor politieke voordrachten organiseerden, beseften ze dat er meer nodig was voor volle zalen. Ze moesten het 'nuttige en leerzame' combineren met het 'aangename en vermakelijke' zoals een bal of concert¹³³. Ze staken dan ook veel tijd in 'social entertainment' en creëerden zo een bruisend verenigingsleven dat duidelijk een kind van zijn tijd was¹³⁴. Hier wordt duidelijk dat er naast de levensbeschouwelijke ook een heel prominente geografische breuklijn was tussen stad en platteland.

Een heel belangrijke vraag voor een laat negentiende-eeuwse Vlaamse vereniging was of je het Vlaams of het Frans hanteerde in je interne en externe communicatie. Vooral de katholieke beweging en dus ook hun Bonden maakten een programmapunt van het gebruik van het Vlaams in Vlaanderen. Ze verheerlijkten hierbij het Vlaamse gevoel dat ze verwachtten te leven bij de kleine burgerij. De Antwerpse Meetingpartij gaf zich uit voor de 'Vlaamsche' partij die Vlaams wilden in het gemeentehuis terwijl de liberalen altijd 'de partij van Frankrijk' zouden blijven¹³⁵. De Bond van Turnhout was bijvoorbeeld veel meer geïnteresseerd in de taalwetgeving dan in de voorstellen van de stemrechtbeweging¹³⁶. Het gebruik van het Vlaams was ook belangrijk bij de kiesleergangen. Uit de cijfers blijkt dat

¹²⁸ *De Voorwacht* 13/10/1889 en *De Koophandel* 19/01/1890.

¹²⁹ *Het Handelsblad*, 13/07/1889. en *De Voorwacht* 21/07/1889.

¹³⁰ *De Voorwacht* 20/10/1889 en 27/10/1889.

¹³¹ *Het Fondsblad*, 21/10/1890. en *Het Handelsblad* 18/10/1890.

¹³² *De Voorwacht* 4/10/1887 en Verslagboek van Akkergem 30/11/1884.

¹³³ *De Voorwacht* 26/02/1888.

¹³⁴ LAWRENCE, "The dynamics of urban politics", 95.

¹³⁵ *Het Handelsblad* 20/05/1884 en 17/10/1884, en 14/10/1890.

¹³⁶ SCHOLL, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging*, 107.

zelfs in de grootste steden van Vlaanderen de overgrote meerderheid er voor koos het examen in het Vlaams af te leggen¹³⁷.

Bij de brede liberale beweging in Vlaanderen was het gebruik van het Vlaams veel problematischer¹³⁸. Hier is echter aangetoond dat zowel in Gent als in Antwerpen de elite van de verenigingen meer te situeren was in de flamingantische beweging. De voorbeelden zijn legio. Zo riep de Brugsche Poort Kring tijdens banketten op tot het gebruik van het Vlaams in het gemeentehuis¹³⁹. In Antwerpen begon de Geuzenbond regelmatig terug het Vlaams te gebruiken in haar externe communicatie om de Bonden te behagen¹⁴⁰. De Bond van Berchem droeg de leuze ‘*Vlaamsch en vrij*’ in haar naam¹⁴¹. Volgens de veelgevraagde Bond gastspreker Louis Callewaert was het gebruik van het Vlaams cruciaal om het Vlaamse platteland van het liberalisme te overtuigen¹⁴².

Los van in welke taal het werd gezegd, was ook de inhoud van de woorden natuurlijk belangrijk. Lawrence geeft aan dat politici in hun discours niet alleen appelleren aan bestaande identiteiten, zoals bijvoorbeeld het Vlaamse gevoel, maar ook proberen nieuwe identiteiten te creëren bij hun (potentiële) achterban¹⁴³. Zowel bij de katholieke als de liberale Bonden komt doorheen de vele krantenartikels en speeches op allerlei bijeenkomsten een bepaald beeld naar voren van de ideale bekwaamheidskiezer. Zo benadrukten ze elke keer het jonge en frisse karakter van deze kiezers, die als dusdanig de voorwacht en de toekomst van de bredere beweging vormden¹⁴⁴. Waar deze ‘*geestdriftige soldaten*’ voor dienden te vechten liep echter sterk uit elkaar bij de verschillende strekkingen.

De liberale Bonden vertrokken altijd vanuit de tegenstelling licht en donker oftewel de vrijheid versus de verdrukking en onwetendheid¹⁴⁵. Deze levenbeschouwelijke kloof viel volgens hen dan vaak samen met die tussen stad en platteland. In het boek van Henk De Smaele wordt deze identitaire kloof uitvoerig uitgewerkt. Hij bewijst onder andere dat de katholieke machtsbasis effectief in de minder verstedelijkte gebieden lag¹⁴⁶.

¹³⁷ Zie de Antwerpse cijfers in Bijlage 1.

¹³⁸ VAN VELTHOVEN, *De Vlaamse kwestie*, 95-96.

¹³⁹ *Het Volksbelang* 6/03/1887, 11/10/1890 en DE MULDER, *Eenheid en verdeeldheid*, 134-135.

¹⁴⁰ D’HONDT, *De Geuzenbond*, 166.

¹⁴¹ *De Koophandel* 9/08/1889 en *De Voorwacht* 14/09/1890

¹⁴² *De Voorwacht* 30/12/1888 en 19/05/1889

¹⁴³ LAWRENCE, “The dynamics of urban politics”, 90.

¹⁴⁴ *De Voorwacht* 26/02/1888 en *Het Fondsenblad* 15/10/1890 en *Het Handelsblad* 6 en 7/09/1890.

¹⁴⁵ *De Voorwacht* 16/10/1887.

¹⁴⁶ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 5.

Hij spreekt echter vooral van een *'ruralisering van de steden'*. In de negentiende eeuw begonnen Gent, Antwerpen en Brussel zich steeds meer naar voren te werken in het Vlaamse stedelijke netwerk. Door hun sterke modernisering ontstond er een breuk met het platteland én de andere stedelijke kernen. Als reactie hierop ruraliseerden vele steden, waarbij ze zich begonnen te oriënteren op het omringende Vlaamse platteland met haar sterk katholicisme. Deze evolutie was volop aan de gang in het tijdperk van de Bonden¹⁴⁷. De liberale Bonden en Kringen in de kleine steden voelden zich hierdoor bedreigd. In Lier werd de liberale Bond precies opgericht om een tegengewicht te vormen voor deze versterking van de katholieke positie¹⁴⁸. Maar zelfs tot in de sterke liberale bastions Antwerpen en Gent hing er een gevoel van onbehagen¹⁴⁹. De katholieke overwinningen in de parlementsverkiezingen in hun arrondissementen weten ze aan een electorale minorisering van de stedelingen door de *'buitenlieden'*¹⁵⁰.

De Bonden vonden dan ook dat het hun plicht was om deze *'verpaapschten streken waar de domheid het dierlijke evenaart'* te bekeren. Hun discours vertoonde hiermee interessante parallellen met missionarisverhalen, alleen speelden deze zich niet af in het verre Kongo maar wel in de Kempen¹⁵¹. In Gent zouden de Kringen dan ook maar voor twee doelen echt samenwerken: het protest tegen de wet De Volder én de zo efficiënt mogelijke propaganda *'naar den buiten toe'*. Vanaf 1888 werden hiervoor vlugschriften verspreid in de ruime omgeving rond Gent¹⁵².

De Antwerpse Bonden richtten zich vooral op de gemeenten in directe nabijheid van hun stad¹⁵³. Daar brachten ze de boodschap dat de grondwet met haar artikel 47 zou moeten verscheurd worden en dat in plaats van de *'pastorale verdrukking'* het mensenrecht zou gelden¹⁵⁴. Vanaf 1888 organiseerden de Bonden van de 8ste en de 9de wijk stelselmatig concerten en voordrachten in Hoboken en Wilrijk en ondernamen ze regelmatig boottochtjes op de Schelde. Voor *De Voorwacht* vormden deze feesten en uitstapjes de hoop voor een liberaal gezind buitenland¹⁵⁵.

¹⁴⁷ *Het Fondsblad* 2/04/1890 komt deze tegenstelling heel mooi terug.

¹⁴⁸ BULTHE, *De politieke evolutie van de kantons Lier*, 174-175.

¹⁴⁹ *De Voorwacht* 15/01/1888.

¹⁵⁰ Dit klopt wel voor Gent maar niet voor Antwerpen. DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 9.

¹⁵¹ *De Voorwacht* 16/11/1890 en DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 9

¹⁵² Verslagboek Akkergem 31/07/1888 en 30/09/1889.

¹⁵³ *De Voorwacht* 16/11/1890.

¹⁵⁴ *De Voorwacht* 5/08/1885 en 21/02/1892: In de grote betoging van 15 februari van 1892 kwam een schepen van Hoboken vertellen dat ook 'den buiten' de strijd om het algemeen stemrecht was genegen.

¹⁵⁵ *De Voorwacht* 4/10/1887 18/03/1888 en 26/08/1891 en 8/10/1893 en 17/11/1893.

De katholieke Bonden daarentegen voelden zich veel meer op hun gemak op het platteland en in de kleine steden¹⁵⁶. Zij hadden niet die bekeringsdrang van de liberalen. In deze kleine steden hadden ze wel een reële kans om een meerderheid aan bekwaamheidskiezers te rekruteren. Zo beweerden ze dat het aantal katholieke bekwaamheidskiezers in deze secundaire steden opgeteld veel hoger lag dan in ‘*de brandpunten van het liberale Licht*’ Brussel, Gent en Antwerpen¹⁵⁷. De katholieke Bonden konden dan ook voor de gemeenteraadsverkiezingen van de kleine steden een strijdperk maken, gesteund door de wetgeving van 1883¹⁵⁸.

Een mooie manier om deze opgang van de katholieken in de kleine steden te illustreren is het verhaal van de vaandelinwijdingen van de katholieke Bonden¹⁵⁹. Een vaandel en zijn inwijding was een van de meest centrale elementen in een negentiende-eeuwse katholieke vereniging. De hoeveelheid tijd en geld die er werd in gestoken werd gerechtvaardigd door het feit dat het een uitgelezen middel was om zichzelf kenbaar te maken aan de wereld¹⁶⁰. Het inwijden van het vaandel was een ritueel dat zowel bij de liberale als de katholieke Bonden telkens uitliep op een groot interregionaal treffen. Niet toevallig werden ze bijna altijd in de periode van twee maanden voor de gemeenteverkiezingen georganiseerd. De teruggevonden inwijdingen (Boom, Lokeren, Deinze en Oudenaarde) vonden allemaal plaats in steden waar de katholieken effectief de macht zouden veroveren in deze periode. De enige uitzondering was de ‘*perel van de Vlaamsche steden*’, het liberale Antwerpen, waar in 1890 ook een groot katholiek vaandelfeest plaatsvond¹⁶¹.

De pers besteedde vanwege hun opvallende karakter veel aandacht aan deze inwijdingen. In hun verslaggeving gaven ze het vaste patroon van een vaandelinwijding weer. Ze vonden altijd plaats op zondag met om te beginnen de eigenlijke wijding van het vaandel in de kerk. Daarna volgde een optocht waarbij de fiere vaandrig van de Bond het nieuwe vaandel, waarop steevast ‘*Voor God en Vaderland*’ stond, aan de bevolking kon tonen¹⁶². Hij werd hierbij vergezeld van de vaandels en vlaggen van alle uitgenodigde verenigingen, die samen een

¹⁵⁶ DE SMAELE, *Rechts Vlaanderen*, Hoofdstuk 8.

¹⁵⁷ In Antwerpen zijn ze duidelijk in de minderheid, zie bijlage en *De Koophandel* 24/05/1892 en *Het Fondsenblad* 2/04/1890.

¹⁵⁸ *Het Volksbelang* 8/10/1887 en *Het Fondsenblad* 20 en 21/10/1890.

¹⁵⁹ De liberale Bonden huldigden ook hun vaandels in maar hier is geen plaats voor in deze masterproef.

¹⁶⁰ SANTY & OSAER, *Met vlag en wimpel*, 65-66. en Verslagboek van Akkergem die gedurende 1887-1888 enorm veel energie staken in het verwerven van een vaandel.

¹⁶¹ Allemaal in 1890: *Het Handelsblad* 14/09 (Boom) en *Het Fondsenblad* 24/09 (Deinze), 1/10 (Lokeren), 13/10 (Oudenaarde) en 14/10 (Antwerpen).

¹⁶² *Het Handelsblad* 14/10/1890 en SANTY & OSAER, *Met vlag en wimpel*, 93-100.

indrukwekkend schouwspel vormden. Voor een optocht werden namelijk gemakkelijk honderden militanten op de been gebracht. Op deze manier claimden ze de openbare ruimte met haar symbolische plaatsen zoals de plaatselijke Grote Markt of het gemeentehuis. Deze prominente katholieke manifestaties konden, net zoals katholieke verkiezingsoverwinningen, gewelddadige reacties uitlokken van de liberalen¹⁶³. In elk verslag komen er dan ook verwijzingen terug naar het potentieel gewelddadig repertoire van de liberalen. Een enkele keer kwam het effectief tot een gewelddadig achterhoede gevecht¹⁶⁴. Na deze uitdagende optocht volgde een voordracht in het grootste plaatselijke katholieke verenigingsgebouw. Tijdens deze voordrachten konden verkiezingskandidaten en andere politieke tenoren zich kenbaar maken bij de electorale basis¹⁶⁵. Samen met de voorzitters van de Bonden hamerden ze hier telkens weer op hun afkeer tegenover bekwaamheidskiezers van rechtswege en de nood aan een wetgevend initiatief. Hierna volgde een meer ontspannend gedeelte van concerten en bals.

¹⁶³ DENECKERE, *Geuzengeweld*, 197-203.

¹⁶⁴ *Het Fondsblad* 2/10/1890

¹⁶⁵ SANTY & OSAER, *Met vlag en wimpel*, 94.

7 Besluit

Vanaf 1893 begonnen liberale en katholieke Bonden over heel Vlaanderen zich om te vormen naar Volksbonden¹⁶⁶. Hiermee anticipeerden ze op de verwachting dat na de grondwetswijziging van 1893 ook het gemeentelijk en provinciaal stemrecht zou hervormd worden. Deze wijziging had grondwetartikel 47 hervormt en hiermee de massificatie van de het elitaire burgerlijke electoraat bewerkstelligt. Herman Van Goethem noemt 1893 dan ook een ‘*critical juncture*’ in de Belgische geschiedenis omdat deze massificatie de communautaire kwestie definitief op de politieke agenda bracht. De Vlaamse Beweging kon nu namelijk teruggrijpen op een enorm electoraal bassin van ontevreden Fransonkundigen¹⁶⁷. De werking van de Bonden was een voorafspiegeling geweest van deze dynamiek omdat ‘*kleinburgerlijk flamingantisme*’ en democratisering bij hen hand in hand waren gegaan.

Zo blikte Auguste Delbeke tijdens zijn redevoering op de hervormingsplechtigheid van de katholieke Antwerpse Bond terug op tien jaar activiteit van deze Bond. Wat hij zei kon echter evengoed betrekking hebben op de meeste andere katholieke en liberale Bonden. De Antwerpse Bond was volgens hem altijd paraat geweest om de taalrechten van het Vlaamse volk te verdedigen. Het leek hem ook duidelijk dat de Bond in essentie een volkse beweging was geweest: ‘*Wie kan er beter tot het volk spreken dan de Bekwaamheidskiezers?*’. Hij maakte duidelijk dat hij bij het woord volk veel meer dacht aan de hardwerkende kleine burgerij dan aan de arbeidersklasse die centraal stond in het contemporaine debat¹⁶⁸.

De Bonden waren in de eerste plaats een onbedoeld effect geweest van de eerste echte toepassing van het capacitaire stemrecht in België. Desondanks groeiden ze uit tot een volwaardig aspect van het bloeiende Vlaamsgezinde politieke verenigingsleven. Ze waren ontstaan uit geïmproviseerde kiezersfabrieken die door de twee grote politieke families waren opgericht. Die zetten hiermee een traditie van electoraal engagement verder, dat nu getypeerd wordt als electorale verzuiling.

Maar bij zowel de liberale als de katholieke Bonden ontstonden geen efficiënte koepelorganisaties die de belangen van alle Belgische bekwaamheidskiezers konden verdedigen. Ze botsen evenwel frontaal als het over de positie van de bekwaamheidskiezers van rechtswege ging. Deze strijd liep als een rode draad door de activiteiten en vertogen van de Bonden gedurende het hele decennium. De liberale en katholieke Bonden kozen hierbij dus

¹⁶⁶ Bijvoorbeeld: Lier: VAN ORSHAEGEN, “Bijdragen tot de politieke geschiedenis”, 27 en 38. | Antwerpen: *De Koophandel* 23/09 en 14/10/1893. | Turnhout: SCHOLL, *De geschiedenis van de arbeidersbeweging*, 108.

¹⁶⁷ VAN GOETHEM, *De monarchie*, 39-40.

¹⁶⁸ *Het Handelsblad* 26/08/1893.

duidelijk voor een ander pad dat zwaar beïnvloed werd door wat plaatsvond in de bredere politieke beweging.

Zo waren bij de katholieken de Bonden boven alles een partijtrouwe propagandamachine. In Antwerpen schikte de katholieke Bond zich in haar rol van trouwe partner van de Meeting. Volgens Delbeke was hun *'geestdriftige'* propaganda bij alle verkiezingen een bron van inspiratie geweest. In de kleine steden hadden de katholieken wel een reële kans op een verkiezingsoverwinning. Hier werd dan ook een heel zichtbaar ritueel zoals een vaandelinwijding gehanteerd om een versterkt stedelijk politiek katholicisme weer te geven.

De liberale Bonden moesten qua strijdvaardigheid niet onderdoen voor hun katholieke tegenhangers. Wel waren er tussen de Gentse en de Antwerpse Bonden duidelijke verschillen, die een weerspiegeling waren van het contemporaine verdeelde Vlaamse liberalisme. Hoewel beiden een product waren van flamingantische liberalen, waren de Antwerpse Bonden veel radicaler in de stemrechtbeweging dan hun Gentse collega's. Ze waren beiden echter overtuigd van de actieve taak die het liberalisme wachtte *'op den buiten'*.

Hiermee zijn zeker niet alle aspecten van de Bonden behandeld. Zo was er hier geen plaats voor een uitwerking van de invloed van de Bonden op de post-1893 politiek. Ook hun specifieke politiek rituele repertoire is hier grotendeels onbelicht gebleven.

Ook in de andere Belgische regio's is er nog veel werk te verrichten. Voor Brussel en Wallonië ontbreken er overzichtswerken over de activiteiten van de Bonden. Internationaal is er eveneens nog te weinig geweten over gelijkaardige organisaties. Naast het Engeland van Lawrence zijn er ook in Italië aanwijzingen voor het bestaan van een vergelijkbaar fenomeen¹⁶⁹.

Dit onderzoek heeft de deur geopend voor een herinterpretatie van het politieke verleden waarin niet de partijpolitieke machtspeletjes centraal staan, maar wel de organisatorische terugkoppeling op het politiserende volk door middel van electorale verenigingen.

¹⁶⁹ ROMANELLI, "Electoral systems and social structures", 12-13.

8 Bibliografie

Bronnen

Archivalische bronnen

Gent, Liberaal Archief, Verslagboek van Liberale Kring van Akkergem 1884-1893 [geen archiefnummer].

Gent, Liberaal Archief, Gedrukt reglement van Liberale Jonge Wacht en Bekwaamheidskiezersbond Deinze 12/01/1890 [geen archiefnummer].

Antwerpen, Felixarchief, Modern Archief, 27/3, Kiezingen: inlichtingen personeel 1883-1899, Brieven van Association Liberale et Constituante naar stadsbestuur.

Antwerpen, Felixarchief, Modern Archief, 35/5, Dossiers betreffende de organisatie van de examens tot het behalen van het diploma van kiesbekwaamheid met onder andere de samenstelling van de jury en de lijst met lokaties waar het examen doorgaat en statistiek en affiches, Statistiek der Kieseexamens 1885-1893.

Antwerpen, Felixarchief, Modern Archief, 35/5, Dossiers betreffende de organisatie van de examens tot het behalen van het diploma van kiesbekwaamheid [...], Zitting voor 1887, Brief van 'Help U Zelve' aan de leden van de gemeenteraad, 27/11/1887.

Gedrukte bronnen

-, *La Belgique politique*, Brussel, A.N.-Lebègue & C, 1884.

-, "Les examens électoraux", *L'école communale. Revue pédagogique, scientifique et littéraire*, 4/20, 1883, 325-333.

-, *Quelques questions rentrant dans le cadre de celles qui pourraient être posées aux candidats-électeurs dans l'examen électoral (loi du 24 août 1883)*, Antwerpen, Buschmann, 1883.

THEELEN, Nicolaas, *Het kiesexamen aan te leeren in eenige uren*, Tongeren, Theelen-Michiels, 1883.

<i>De Koophandel van Antwerpen</i>	1884-1885, 1886, 1889, 1890-1894.
<i>De Lichtstraal</i>	1889-1890.
<i>De Vooruit</i>	1887.
<i>De Voorwacht</i>	1883-1893.
<i>Het Fondsenblad</i>	1887-1890.
<i>Het Handelsblad van Antwerpen</i>	1884, 1887, 1889-1890, 1893.
<i>Het Morgenblad / Vaderland</i>	1883-1885, 1887, 1890.
<i>Het Volksbelang</i>	1883-1886, 1887, 1890.
<i>Journal de Gand</i>	1884, 1888.
<i>Le Précurseur d'Anvers</i>	1883.
<i>La Réforme</i>	1885-1886.

Secundaire literatuur

ART, Jan, “Van ‘klerikalisme’ naar ‘katholieke zuil’ of van ‘régime clericale’ naar ‘CVP-staat’ . Een benadering van het Vlaams georganiseerde katholicisme in de Nieuwste Tijd”, *BTNG*, 13/1, 1982, 1-23.

ART, Jan, “Een Belgische kieswedstrijd rond 1890”, *Spiegel Historiae: maandblad voor geschiedenis en archeologie* , 25, 1981, 534-539.

AVANTI, *Een terugblik: bijdrage tot de geschiedenis der Gentsche Arbeidersbeweging*, Gent, Volksdrukkerij, 1908.

BARTHELEMY, Joseph, *L'organisation du suffrage et l'expérience belge: suffrage censitaire, capacitaire, universel, suffrage plural, vote obligatoire, sincérité des opérations électorales, scrutin de liste, scrutin uninominal, représentation des intérêts*, Parijs, Giard et Brière, 1912.

BILLIET, Jaak, *Tussen bescherming en verovering: sociologen en historici over zuilvorming*, Leuven, Universitaire Pers, 1988.

BULTHE, Guy, *De politieke evolutie van de kantons Lier, Duffel en Heist-Op-Den-Berg van 1830 tot 1893*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1965.

D'HONDT, Bart, “De verkiezingen”, in: HEYLEN, Steve (red.), *Geschiedenis van de provincie Antwerpen: een politieke biografie*, Antwerpen, Provinciebestuur Antwerpen, 2005, 230-280.

D'HONDT, Catherina, *De geuzenbond (1872-1891): anti-katholicisme en democratie in de Antwerpse liberale partij*, K.U.Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1986.

DECHESNE, Michel, *Le parti liberal à Liège 1848-1899*, Leuven, Nauwelaerts, 1974.

DECRUYNAERE, Elke, *De progressisten in Gent (1874-1914) en hun band met de BWP*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 2003.

DE MAEYER, Jan, *De rode baron: Arthur Verhaegen 1847-1917*, Leuven, Universitaire Pers, 1994.

DE MULDER, Wim, *Eenheid en verdeeldheid binnen de gelederen van de Gentse Association Liberale 1878-1890*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1979.

DENECKERE, Gita, *Geuzengeweld: antiklerikaal straatrumoer in de politieke geschiedenis van België 1831-1914*, Brussel, VUB Press, 1998.

DE RIDDER-DE SADELEER, E. en M. CORDEMANS, *Verkiezingen en verkozenen in het arrondissement Aalst 1831-1878*, Gent, Story, 1968.

DE SMAELE, Henk, *Rechts Vlaanderen. Religie en stemgedrag in negentiende-eeuws België*, Leuven, Universitaire Pers, 2009. (ter perse).

DE VOS, Frans, “Verkiezingen te Lokeren in vroegere dagen”, *De Souvereinen: tijdschrift van de Heemkring van Lokeren en omgeving*, 7/4, 1976, 109-117.

FOLDERS, Greta. *De progressief-liberalen in de gemeenteverkiezingen te Brussel (1884-1890)*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1969.

GERIN, Paul, “Sociaal katholicisme en christen democratie (1884-1904)”, in: GERARD, Emmanuel (red.), *De Christelijke arbeidersbeweging in België, 1891-1991*, Leuven, Universitaire Pers, 1991, 56-109.

GILISSEN, John, *Le régime représentatif en Belgique depuis 1790*, Brussel, Renaissance du livre, 1958.

HEYLEN, Steve, “Auguste Delbeke (1853-1921)”. In *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders*, geconsulteerd op 27 mei 2009.

HEYLEN, Steve en Bart D’HONDT, “Jaak Groesser 1853-1928”, In *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders*, geconsulteerd op 22 mei 2009.

HEYLEN, Steve en Hanne VAN HERCK, “Emiel Gobbers 1858-1910”, In *ODIS - Database Intermediary Structures Flanders*, geconsulteerd op 14 mei 2009.

LAWRENCE, Jon, “The dynamics of urban politics (1867-1914)”, in: LAWRENCE, Jon en Miles TAYLOR (red.), *Party, state and society: electoral behaviour in Britain since 1820*, Aldershot, Scolar, 1997, 79-97.

LAWRENCE, Jon, “Democratic politics and the spirit of the Hustings since 1867”, ongepubliceerd manuscript, 2009, 1-9.

LORY, Jacques, “La question de la réforme électorale et la loi des capacitaires du 24 août 1883”, in: *Wetboek en grondwet in historisch perspectief: liber amicorum John Gilissen*, Antwerpen, Kluwer, 1983.

LORY, Jacques, “Introduction”, in: LAMBERTS, Emiel en Jacques LORY (red.), *De machtswisseling van 1884 in België*, Brussel, Facultés Universitaires Saint-Louis, 1986, 1-8.

LUYTEN, Dirk, *Politieke machtsverhoudingen binnen de ‘Vereenigde Liberalen van Antwerpen’ in de periode 1870-1884*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1983.

MOMMEN, André, *De Belgische Werkliedenpartij: ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme 1880-1914*, Gent, Frans Masereelfonds, 1980.

MOMMEN, André, “Een aspect van het reformisme: een Belgische werkliedenpartij en haar liberale connectie (1889-1894)”, 5/2, *BTNG*, 1974, 273-338.

- NANDRIN, Jean-Pierre en Jean PUISSANT, “En avant pour le suffrage universel”, *Les cahiers de la fonderie: revue d'histoire sociale et industrielle de la région bruxelloise*, /, 2004, 1-68.
- RIGHART, Hans, *De katholieke zuil in Europa: een vergelijkend onderzoek naar het ontstaan van verzuijing onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland*, Boom, Meppel, 1986.
- ROMANELLI, Raffaele, “Electoral systems and social structures. A comparative perspective”, in: ROMANELLI, Raffaele (red.), *How did they become voters? The history of franchise in modern European representation*, Den Haag, Kluwer Law International, 1998, 1-37.
- SANTY, Filip en Antoon OSAER, *Met vlag en wimpel: de banistiek van de Christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen*, Gent, Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, 1984.
- SCHEPENS, Luc, *De provincieraad van West-Vlaanderen, 1836-1978*, Tielt, Lannoo, 1979.
- SCHOLL, S.H., *De geschiedenis van de arbeidersbeweging in het arrondissement Turnhout*, Turnhout, s.d., 1950.
- SCHOKKAERT, Luc, *De nationale straat: Geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging in Antwerpen en omstreken. 1857-1988*, Leuven, KADOC, 1989.
- SOETE, Jean-Luc, *Structures et organisations de base du parti catholique en Belgique, 1863-1884*, Leuven, Peeters, 1996.
- SOMERS, Marc, *Max Rooses 1839-1914: liberaal in de Vlaamse cultuurwereld*, Universiteit Gent, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1975.
- VAN ACKER, Daniël, *Een averechtse liberaal: Leo Augusteyns en de liberale arbeidersbeweging*, Gent, Academia Press, 2008.
- VAN DE VELDE, Marc en Alex VINCK, *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging te Boom*, Boom, Centrale voor Socialistisch cultuurbeleid Boom, 1978.
- VAN EENOO, Romain, “Kiesstelsels en verkiezingen, 1830-1914”, in: WITTE, Els (red.), *Geschiedenis van de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers, 1830-2002*, Brussel, Kamer van Volkvertegenwoordigers, 2003, 49-60.
- VAN GOETHEM, Herman, *De monarchie en ‘het einde van België’. Een communautaire geschiedenis van Leopold I tot Albert II*, Tielt, Lannoo, 2008.
- VAN HEMELLEN, Hilde, *Frère-Orban en het Belgische kiesstelsel 1870-1896*, K.U.Leuven, onuitgegeven licentiaatverhandeling, 1985.
- VAN ORSHAEGEN, J., “Bijdrage tot de politieke geschiedenis van de stad Lier (1894-1921)”, *‘t Land van Ryen – Cultureel Liers tijdschrift*, 19/1, 1969, 25-50.

VAN VELTHOVEN, Harry, *De Vlaamse kwestie, 1830-1914: macht en onmacht van de vlaamsgezinden*, Kortrijk-Heule, UGA, 1982.

VERSTEGEN, Vedastus, “De gemeenteraadsverkiezingen te Lokeren”, *De Souvereinen: tijdschrift van de Heemkring van Lokeren en omgeving*, 7/4, 1976, 98-105.

VERSTEGEN, Vedastus, “De gemeenteraadsverkiezingen te Lokeren”, *De Souvereinen: tijdschrift van de Heemkring van Lokeren en omgeving*, 8/2, 1977, 47-56.

WILS, Lode, “Politiek in de negentiende eeuw: religieus, politiek en sociaal”, in: GERARD, Emmanuel (red.), *De Christelijke arbeidersbeweging in België, 1891-1991*, Leuven, Universitaire Pers, 1991, 18-54.

WILS, Lode, “De historische verstrengeling tussen de christelijke arbeidersbeweging en de Vlaamse Beweging”, in: GERARD, Emmanuel (red.), *Voor kerk en werk: opstellen over de geschiedenis van de christelijke arbeidersbeweging, 1886-1986*, Leuven, Universitaire Pers, 1986, 15-41.

WITTE, Els, “De Belgische vrijdenkersorganisaties (1854-1914). Ontstaan, ontwikkeling en rol”, *Tijdschrift voor de studie van Verlichting en het vrije denken*, 5/2, 1977, 127-157.

WITTE, Els, “De specificiteit van het ‘verzuilingsproces’ langs vrijzinnige zijde. De inbreng van de historische dimensie”, *BTNG*, 13/1, 1982, 25-57.

WITTE, Els, “Electorale agenten aan de vooravond van de partijformaties: aantekeningen bij brieven en nota's van senator F. Béthune”, *BTNG*, 1/1, 1970, 216-253.

WITTE, Els “De gemeentelijke kieswetgeving”, in: *De gemeenteraadsverkiezingen en hun impact op de Belgische politiek (1890-1970)*, Brussel, Gemeentekrediet, 1994, 1-72.

9 Bijlage 1: Kiesexamenresultaten in de stad Antwerpen (1885-1893).

Jaar	Totale bevolking Antwerpen	Examen kandidaten				Geslaagde kandidaten				Slaag-percentage onderzochten
		Taal of ideologie	Ingeschreven kandidaten	Kandidaten afwezig bij examens	Onderzochte kandidaten	Door de onderzoeksjury	Door de beroepsjury	Totaal Geslaagd		
1885	201 429	Frans Vlaamsch Duits	161	58	103	74	2	76	73,8	
			443	208	235	115	6	121	51,5	
1886	207 907	Frans Vlaamsch Duits	129	36	93	74	/	74	79,6	
			656	253	403	188	14	202	50,1	
1887	214 702	Frans Vlaamsch Duits	60	20	40	37	/	37	92,5	
			281	100	181	104	8	112	61,9	
1888	220 000	Frans Vlaamsch Duits	150	37	113	87	3	90	79,6	
			499	122	377	227	22	246	65,3	
1889	225 087	Frans Vlaamsch	192	35	157	100	10	110	70,1	
			1050	201	849	513	33	546	64,3	
1890	232 419	Frans Vlaamsch	132	32	100	87	4	91	91,0	
			644	142	502	326	8	334	66,5	
		Klerikalen Liberalen Onafhankelijk of onbekend	353	98	255	179	6	185	72,5	
			406	75	331	223	6	229	69,2	
		Onafhankelijk of onbekend	17	1	16	16	0	16	100,0	

Jaar	Totale bevolking Antwerpen	Taal of ideologie	Examen kandidaten				Geslaagde kandidaten			
			Ingeschreven kandidaten	Kandidaten afwezig bij examens	Onderzochte kandidaten	Door de onderzoeksjury	Door de beroepsjury	Totaal Geslaagd	Slaag-percentage onderzochten	
1891	238 788	Frans Vlaamsch	157	42	115	107	3	110	95,7	
			1058	302	756	437	37	474	62,7	
			585	215	370	0	18	252	68,1	
			611	121	490	0	22	323	65,9	
1892	241 263	Frans Vlaamsch	19	2	17	0	0	0	0,0	
			30	7	23	15	1	16	69,6	
			468	140	328	194	23	217	66,2	
			208	84	124	0	0	76	61,3	
1893	248 296	Frans Vlaamsch	280	59	221	0	0	132	59,7	
			10	3	7	0	0	7	100,0	
			32	11	21	21	0	21	100,0	
			367	94	273	230	3	233	85,3	

Bron: Statistiek der Kieexamens 1885-1893, Felixarchief, MA 35/5.